

Sait Çetinođlu: Natanyan: 19. Yüzyılda Bir Düşünce Suçlusı!

Posted on 28/11/2014

Aykırı ve eleştirel Ermeni din adamı Boğos Natanyan'ın 1870'li yılların sonunda Sivas, Amasya ve Tokat izlenimleri[1] ve gözlemlerini, bir başka din adamı Karekin Sırvantsdyants'ın aynı dönem de bölgeye yaptığı gezi notları ve döneme ilişkin önemli fotoğraflar, notlar ve açıklamalarla zenginleştirerek yayına hazırlayan Arsen Yarman, bu çalışmasına yazdığı yaklaşık 150 sahifelik (bir kitap çapında) uzun sunuşu ile Natanyan ve Sırvantsdyants'ın raporlarını günümüz okurlarına daha anlaşılır kılacak tarihsel ve kültürel açıklamaların ötesinde bir katkı sunar.

Natanyan yazdıklarından dolayı *“Sanki kitabına isim verirken kullandığı metafor gelip kendisini bulmuş, rahibin hayatı gözyaşı ve sefalet içinde sona ermiştir.”*[2]

Unutulmuş, biyografisi bile neredeyse silinmiş, Natanyan'ın sesi, Arsen Yarman'ın çalışmasıyla yıllar sonra gün ışığına çıkarılarak 20. yüzyıl tarihçilerine kapsamlı bir kaynak olarak sunulmuştur. Sesi kısılarak gönderildiği sürgünde ölüm gibi trajik bir sonla hayatı noktalanın Ermeni'nin cesaretli sesi, yıllar sonra kulağımıza geliyor. Natanyan'ın 200 sahifelik eserini yaklaşık 350 sahifelik katkısıyla okuyucuya sunan Arsen Yarman çalışmasını şöyle özetler: *“Bu kadar az sayfada bu kadar güzel bir anlatım kurabilmesine saygı duydum ve eserini hiç bölmeden yayımlamaya, kitabın yazarı olarak Boğos Natanyan'ı, yayına hazırlayan olarak kendimi göstermeye karar verdim.”*[3]

Sunuş, dönemin tarihinin bir özeti içinde, reformların Ermeni toplumunu dönüştürmesi ve reformların Ermeni toplumu açısından önemi ve anlamı ile Ermeni Sorununun tarihsel sürecinin anlatımının yanı sıra, özellikle Ermeni Sorununun dönüm noktalarından 1876-1878

yıllarına odaklanır. Arsen Yarman bunu: *Boğos Natanyan'ın eserinin hangi koşullarda kaleme alındığını gösterebilmek için 19 yüzyılın başından sonuna kadar uzanan tarihsel sürecin önemli dönüm noktalarına değinmeye ve bu sürecin Osmanlı toplumuna etkilerini açıklamaya çalıştık.* Sözleriyle özetlemektedir.

Arsen Yarman, Tanzimat ve Islahat dönemlerinden başlayarak Osmanlıdaki modernleşme hareketlerine bakılırken iç dinamiklerin gözden kaçırılmamasını okuyucunun dikkatine sunarken, bu iç dinamiklerin ön önemli ayağı olan Ermeni toplumunun katkısına dikkat çeker. Her ne kadar reformlarda *temel amaç imparatorluğun güçlendirilmesi ve uyrukların merkezi yönetime sadakatini tesis etmek ise de.* [Y]apılan reformların doğası gereği Osmanlı bürokratları Müslim-Gayrimüslim eşitliği meselesi ile er geç karşılaşacaklardı... Zira yeni yönetim modeli belli sınırları olsa da meclisleri ve laik uygulamaları öngörmektedir. 1839 ve ardından 1856 fermanlarıyla atılan adımlar laik bir devlet ve yurttaşlık kavramlarını da Osmanlı siyasal hayatı ile tanıştırmışlardır... 'Osmanlılık' anlayışının yerleştirilmeye ve güçlendirilmeye çalışılması reformların temel amaçlarından biri olmuştur. Açıktır ki böyle bir yaklaşım, şu ya da bu ölçüde temsil meselesi için de çözümler bulmak zorundadır. Zira sadakatini istediğin uyruklarına bir takım hakların verilmesi zorunludur.

İmparatorluğun merkezileştirilmesi çerçevesinde yapılan reformlara koşut olarak; 1840 yılının başlarında, taşra memurları için çıkarılan bir fermanla imparatorluğun her eyaletinde ve büyük kazalarda bir idari meclisin kurulması öngörülmüştür. Bu meclislerin teşkilinde devlet memurları ile yerel halk arasında bir dengenin gözetildiği görülmektedir... Ancak bir bütün olarak bu meclis deneyiminin pek başarılı olduğu söylenemez. Aslına bakılırsa seçilen temsilcilerin yerel halkın temsilcileri olduğunu söylemek de güçtür. Doğal olarak, temsilcileri bu şekilde seçilen mahalli meclisler taşradaki hayatı kolaylaştıracak adımları atacak nitelikten uzaktır. Anadolu ve Rumeli'de 1840-1841 yılında meydana gelen köylü isyanları bu başarısızlığın ve hayal kırıklığının ürünüdür. Birer vergi direnişi olarak başlayan isyanların farklı sonuçları olmuştur... Anadolu'da çıkan bu tür isyanlar kısa sürede bastırılmış ve etkileri de pek güçlü olmamıştır. Rumeli'de Tanzimat'ın ilanından sonra

görülen isyanlar ise kolaylıkla nitelik değiştirmiş, vergilere direniş olarak başlayan gösterilerin derhal milliyetçi bir isyan havasını alması gecikmemiştir. Aslında Anadolu'da da, Sözgelimi Konya'nın Meşeli köyü gibi, cizye vergisi ödemeyi reddeden Hıristiyan köyleri eksik değildir, ama bunlar dinsel ya da milli bir nitelik kazanamamışlardır. Rumeli'nin aksine, Anadolu'da ayrılıkçı ve milli nitelikte bir hareket yoktur.

Tanzimat ve Islahat Devletin güçlenmesi adına reformlarla; Müslim ve gayrimüslim tebaanın eşitliği prensibini fiiliyata geçirmeyi amaçlamakla birlikte taşra meclislerinin işleyişinde pek çok sorun ortaya çıkmıştır... vilayet meclisi toplantılarında gayrimüslim üyeler, Müslüman üyelerin hakaret ve küçümsemeleri ile karşılaşmışlardır. Tanzimat'ın eşitlik prensibi halk arasında olduğu gibi vilayet meclislerinde de tartışmalara yol açmıştır. Tanzimat bürokrasisini 'küfürle' suçlayan Mekke şerifi ve etrafındaki ulemanın fetvası halk arasında da karşılık bulmuş gibidir. Trablusşam'da olanlar halkın tepkisinin ilginç bir örneğini sunmaktadır-. Tanzimat'ın ilanına güvenerek cenazelerini eskisi gibi merkep sırtında değil de çarşı içinde omuzlar üstünde taşıyan bir Hıristiyan grup bazı Müslümanların saldırısına uğramıştır. Kabul edilebilir bir davranış olmamakla birlikte, bu saldırının çok şaşırtıcı olduğu söylenemez, Zaten hikâyenin ilginç tarafı da bundan sonra olup bitenlerdedir.

Bu dönemin şikayet defterlerinin incelenmesi ilginç ve gülünç olayları karşımıza çıkaracaktır: 14 Ocak 1841 tarihli bir arz tezkiresinden anlaşılıyor ki, memleket meclislerine seçilmiş olan metropolit ve kocabaşılar, her ne arz ve ifade ederlerse etsinler, karşılaştıkları diğer üyelerin hakaret ve lakayt davranışlarını Babıali'ye şikâyet etmişlerdir. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye bu durumu görüşerek bütün eyaletlerde benzer davranışların sona ermesini ve Müslüman üyelerin saygılı davranmasını ihtar etmiştir.

Tanzimat sürecindeki laik eğitimin ve yaşam tarzının yaygınlaşması Gayrimüslim kiliselerin cemaatleriyle ilişkisini değiştirir. Batılılaşma sürecinin Ermeni cemaati açısından en belirgin görünümü, din adamlarını ve Amiralari egemenliklerini yeni güçlenen sınıflarla paylaşmaya zorlamasıdır... 19 yüzyılın Batılılaşma süreci yalnızca bu amiralari değil, aynı zamanda

Ermeni toplumunun en yüksek dini kurumlarını da güçlerini orta ve üst burjuvazi ile paylaşmaya zorlamıştır...

Ermeni toplumunun laikleşmesi diğer topluluklara da örnek teşkil etmektedir. Bir anlamda toplumun sekülerleşmesinin öncüleri oldukları söylenebilir. Ermeni patriğinin sivil alandaki yetkileri Tanzimat Fermanı ile birlikte önemli ölçüde sınırlandırılmıştır... geleneksel imtiyazları da dini konularla sınırlandırılmıştır. Ama bu sınır bile çok güçlü değildir ve sürekli aşınmaktadır.

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nda cılız bir şekilde söz edilen temsil ilkesini güçlü bir biçimde savunmaktadır. Her şeyden önce, gayrimüslimlerin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyeye girmelerini öngörerek onların kanunların hazırlık ve kabul süreçlerine katılmalarını sağlamıştır... Meclis-i Vâlâ'ya atanan gayrimüslim üyelerin genellikle İstanbul'un ünlü gayrimüslim ailelerinin mensubu olmaları ve zaten Babîâli ile yakın ilişki içinde bulunmaları nedeniyle kendi cemaatlerini temsil güçleri tartışmalıdır. Ancak yine de böyle önemli bir organda temsil ilkesinin kurumsallaşması küçümsenemeyecek derecede önemli bir gelişme sayılmalıdır. İkinci olarak Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı ile temelleri atılan vilayet ve belediye meclislerinin adil bir seçimle oluşturulmasını, müslim ve gayrimüslimlerin makul oranlarda temsilini mümkün kılacak şekilde yeniden örgütlenmesini öngörmüştür. Üçüncü olarak da gayrimüslim cemaatlerin örgütlenmesinde din adamlarının yetkilerinin daraltılmasını, bu cemaatlerin meclislerine ruhaniler dışında temsilcilerin de katılmasını sağlamıştır... Bütün bu adımların arkasında, Avnıpa'nın iktisadi yatırımlarını artıracak bir ülkede bazı hukuki güvenceler arayışının izlerini görmemek mümkün değildir... Bu fermanla karma mahkemelerin kurulması, gayrimüslimlerin cizye ödemelerine son verilmesi, gayrimüslimlerin askere alınması, onlar için hakaret anlamına gelen ifadelerin kullanılmasının yasaklanması, mahkemelerde onların şahitliklerinin de kabul edilmesi ve her tanığın kendi dinine göre yemin etmesi türünden daha önce vaat edilmiş reformların gerçekleştirilmesi için atılması gereken somut adımlar belirtilmiştir... Ferman bu yönüyle pek çok eleştiriye de hedef olmuştur; Gayrimüslimlere Osmanlı hâkimiyeti ile çelişen imtiyazlar verilmesinin Müslümanlarla gayrimüslimlerin yakınlaşmalarını sağlamayacağı ve

aralarında çatışmalara yol açacağı iddia edilmiştir. Nitekim Suriye, Cidde ve Lübnan'da isyanlar çıkmıştır, 1858'de Müslümanların Hıristiyanlara saldırması, ardından Fransız ve İngiliz konsolosları öldürmesi üzerine çıkan olaylara bu ülkeler de müdahale etmiş ve Osmanlı topraklarının bağımsızlığı ihlal edilmiştir. Lübnan'daki isyan ise bir nizamnamenin imzalanmasıyla sonuçlandı. 1861 yılında imzalanan Lübnan Nizamnamesiyle, Hıristiyan bir valinin başa getirildiği Lübnan özerk bir eyalet haline geldi.

Islahat Fermanı gayrimüslim cemaatlerin din-hukuk alanlarında çok önemli adımlar atmalarına yol açmış, onların iç dengelerini büyük oranda değişmesine ve yeniden inşa edilmesine neden olmuştur. Süreç Ermeni Milli Anayasası[4] ile yeni bir döneme evrileceği gibi İmparatorluğun anayasal sürecine kaynaklık edecektir. Özellikle Ermeni cemaati bu fermanın ilanından sonra anayasal bir metin oluşturmak yönünde çok hızlı adımlar atmıştır. Fermanın ilanından çok kısa bir süre sonra Ermeni cemaatinin hazırladığı nizâmname (Nizamname-i Millet-i Ermeniyân) Osmanlı hükümeti tarafından 17 Mart 1863 tarihinde onaylanmasıyla Ermeniler, Osmanlı egemenliği altında adeta bir parlamentoyu andıran yönetim mekanizmasına kavuştular... Bu nizâmname bir yandan Ermeni cemaati içinde modern temsil düşüncesinin olgunlaştığını göstermektedir, bir yandan da bu düşüncenin gelişmesini hızlandırarak millet olma bilincini güçlendirmektedir.

Güçlü bir orta sınıfın belirmeye başlaması ve dünyadaki burjuva demokratik devrimleri merakla takip eden, liberal fikirlerden etkilenen bir aydın sınıfının ortaya çıkması da amiraları ve geleneksel güç dengelerini sarsmıştır. 19 yüzyılın başlarından itibaren giderek artan sayıda Ermeni genci Avrupa'da eğitim görmeye başlamıştır. Bunların her biri Ermeni toplumunun modernizasyonunda ve anayasal süreçle tanışmasında katkıları büyük olacaktır.

1863 Anayasası Ermeni cemaatinin kurumsal yapısını ve kurumların birbirleriyle ilişkilerini yeniden ve köklü bir biçimde düzenleyen Bask Fieroları gibi temel bir metindir. Bir devletin değil, o devletin içindeki bir cemaatin toplumsal yapısına ilişkin hükümler içerdiği için onu

klasik anlamda bir anayasa sayamayız. Ancak hazırlanış mantığı, terminolojisi, Ermeni cemaatinin yönetim organlarının faaliyet alanlarını ve sorumluluklarını açıkça belirtmesi ve bireyin hak ve görevlerini tanımlaması göz önüne alındığında bu metnin bir anayasa özelliği taşıdığı rahatlıkla söylenebilir. Seçme ve temsil ilkeleri ile yürütme kurullarının sorumluluğu anlayışını hâkim kılmayı amaçlayan bu anayasa Ermeni cemaatinin iç ilişkilerinin büyük ölçüde değişmesine yol açmıştır. Anayasa'nın uygulanması sürecinde pek çok sorunun yaşanması ve kurumların yetki alanlarının yorumlanmasındaki farklılıklar nedeniyle aksaklıklar ortaya çıkmıştır.

Ermeni Milli Anayasası, anayasal yönetimin cemaat içinde güçlenmesi bakımından son derece önemli bir adım olmuş ve diğer cemaatlere de ilham vermiştir. Ermeni cemaati içinde ulusal bilincin gelişmesi Osmanlı devletinin merkezi yapısı içinde giderek artan bir gerilime neden olunca, 1869-1891 yılları arasında önemli bir soruna yol açmadan işleyen bu Anayasa, 1891 yılından sonra hükümet tarafından resmen askıya alınmamasına rağmen fiili olarak işlemez hale gelmiştir.

Arsen Yarman, Ermeni Milli Anayasasının öncü rolünü ve Osmanlı anayasal sürecine Ermeni Milli Anayasasının katkısını vurgular. Her ne kadar taşradaki Ermeni ahali Ermeni Milli Anayasası'nın, Natanyan'ın deyimiyle 'kanun'un kendilerine getirdiği hakların tam olarak bilincine varamamış olsalar da bu anayasayla atılan adım son derece önemlidir. Üstelik bu Anayasa'ya hâkim olan yaklaşım sadece Ermeni cemaatinin iç düzenlemeleri ile de sınırlı tutulamaz... Daha da önemlisi, 1863'te yürürlüğe giren Ermeni Milli Anayasası'nın Osmanlı devletinin vilayet düzenlemelerine ve en nihayetinde 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi'ye verdiği ilhamdır.

Bu etki, metnin etkisinin yanında 1876 Kanun-i Esasi'sini hazırlayanlar içinde Ermeni aydınların bulunması açısından da önemlidir. 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Kanun-ı Esasi'deki Ermeni Anayasası etkisinin bir göstergesi de Kanun-ı Esasi'yi hazırlayanlardan bazılarının aynı zamanda Ermeni Milli Anayasası'nı hazırlayan kişiler olmasıdır: "Osmanlı

anayasa komisyonlarının Ermeni üyeleri aracılığıyla Kanun-ı Esasi'de doğrudan bir Ermeni etkisi olmuştur. Krikor Odyan, Adalet Müsteşarı Vahan Efendi (Hovhannes Vahanyan) ve Şûra-yı Devlet üyesi Çamiç Efendi (Hovhannes Çamiç) ilk Osmanlı komisyonunun üyeleriydiler. Ermeni Anayasası'nın başlıca mimarlarından, Midhat Paşa'nın uzun yıllar boyunca yakın dostu ve danışmanı olan Odyan komisyonun en etkin üyelerindendi.

Ermeni Milli Anayasası anayasal metnin ilham kaynağının ötesinde etkilere de sahiptir. 1864 ve 1867 vilayet nizâmnâmelerinin kendilerinden birkaç yıl önce ilan edilen Ermeni Milli Anayasası ile paralellikleri, temsil ilkesinin kurumsal bir dayanak bulmasında aranabilir.... 1864 ve 1867 nizâmnâmeleri bir bakıma temsil ilkesi ile seçim sürecini birleştirmektedirler. Bu yönüyle de bir millet meclisine doğru yönelen sürecin ilk adımları olarak düşünülebilirler... Namık Kemal'in, Hıristiyanların meclislerini bir millet meclisine örnek olarak gösterdiği bilinmektedir.

Kanuni Esasi'nin akıbeti Ermeni Milli Anayasası ile aynı olsa da etkileri küçümsenemez. Sonraki yıllarda bu metni hiç okumasalar da Osmanlı coğrafyasında özgürlük hareketlerinin temel esin kaynağı olmuştur. Bir bakıma Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesi her derde deva olarak algılanmıştır. 2. Meşrutiyette her milliyetten insanların ortak coşkusunda bunu n etkileri olsa gerektir. Aslında 1877 meclisinin mebusları da yeniden yapılan genel bir seçimle işbaşına gelmemişlerdir; zaten seçilmiş sayılan vilayet idare meclislerindeki üyelere mebusluk sıfatı kazandırılarak bu meclise gelmişlerdir... 1877 yılında meslise çilen 99 mebusun 33'ü gayrimüslimdir ve bu oran, gayrimüslimlerin temsiline 1/3 gibi bir oranın temel alındığını göstermektedir[5]... (B)u etnik farklılığın bir çatışmaya yol açtığını ya da meclisin bütünleştirici bir rol oynamasını zorlaştırdığını söylemek yanlıştır. Her şeyden önce bu meclis içinde ulusal taleplerin dile getirildiği söylenemez... Meclisin Gayrimüslim üyeleri arasında bir dayanışmadan ve birlikte hareket etme eğiliminden söz etmek de mümkün değildir. Hiçbir üyenin çeşitli milliyetçi dernek ve hareketlerle organik bağı olduğu bu güne kadar açıkça ve kesinlikle ortaya konamamıştır. Bunun tersine sadakat örnekleri çoktur. Zaten başlangıçta Osmanlı topraklarında ortaya çıkan milliyetçiler konfederatif

programlar önermektedirler. Balkan Milliyetçiliğinin kurucuları olarak tanımlayabileceğimiz ilk dönem Balkan milliyetçiliğinin liderleri Korias, Velestinlis ve Levski gibi liderler, milli egemenlik temelinde bir devlet kurmak isterlerken, bu devletleri hiçbir zaman monarşi ile yönetilen, etnik olarak homojen toplumlar olarak tasavvur etmemişlerdir. Bu liderler yerli Müslümanları da tam vatandaş olarak bütünleştirecek çok etnili cumhuriyeti düşlemişlerdir.[6]

Dönemin en ileri siyasal metinlerinden olan Ermeni Milli Anayasasının getirdiklerini ve işleyişini yorumlayan bir yazar o günkü temsiliyet ve demokratikliğin aradan bunca yıl geçmesine rağmen yakalanamadığını ifade eder: *“Ermenilerin Tanzimat’ın ilanından sonra sahip oldukları nizamnamelere, yani cemaatin sosyo-ekonomik hayatını yeniden düzenleyen anayasalarına baktığımızda, aradan yaklaşık yüz elli yıl geçtiği halde Ermenilerin bugünkü iletişim sisteminden çok daha demokratik ve temsiliyet yeteneği çok daha gelişkin bir yapının kurgulanmış ve icra edilmiş olduğunu görürsünüz. Sivil ve ruhani alanın birbirinden ayrılmasını hedefleyen bu anayasalar o zaman da ciddi sürtüşmelere yol açmış, lakin aksamalar olsa da uygulanabilmişti. Bu nizamnameler sayesinde sivil hayatı düzenleyen karma ve sivil meclisler kuruldu. Yani bugün sahip olamadığımız türden idari ve temsili yapı oluşturuldu.”*[7]

Ermeni anayasasının uygulamalarının incelenmesi için taşraya görevli gönderilen Natanyan gözlemlerine ilişkin ayrıntılı ve cesaretli bir rapor sunar. *Boğos Natanyan 1977 yılında yayımlanan bu eserini yazmaya 1876 yılının ilk aylarında başlamıştır. Uygulamadaki aksaklıkları belirtirken Ermeni Halkının karşı karşıya kaldığı zorluklara da dikkati çekmektedir. Bu zorlukların cemaat içi ve cemaat dışı etkenlerini de cesaretle vurgular. Eleştirilerinin odağında haksızlığın kaynağında kim varsa cesaretle eleştirecektir. Bu konuda kimseye imtiyaz tanımamaktadır Patriklik, kilise yöneticileri, eşraf, Osmanlı Yönetimi ayırımına gitmez. Natanyan eşitsizliğin ve baskının egemenliğini sürdürmesini sadece resmi makamların ihmeline ya da yerel zorbaların eziyetlerine bağlamamaktadır. Eleştiri oklarını aynı zamanda yerel makamlarla işbirliği içinde kendi kardeşlerini*

sömürmekten çekinmeyen Ermenilere ya da çeşitli kaygılarla bu sömürüye ses çıkarmayan Ermeni dini ve idari kurumlarına yöneltmekten çekinmemektedir Zira Natanyan reform ve modernleşme sürecine bir din adamından beklenmeyen ölçüde bağlanmıştır ve bu inancında oldukça samimidir... Ancak reform inancı ne kadar yüksekse, bu reformlardan vazgeçilmesine duyulan öfke ve yaşanan hayal kırıklığı da o ölçüde büyüktür.

Sonunda yazdığı raporlar kimsenin hoşuna gitmeyecek sürgüne yollanacaktır. Sürgünde onu trajik son beklemektedir.

Natanyan, başlangıçta II. Abdülhamit'ten neredeyse Ermenilerin kara bahtını değiştirmesini bekleyecek kadar ümitlidir... Oysa gelişmeler Natanya'nın beklentileri yönünde olmamış... II. Abdülhamid'in uzun istibdat döneminde Ermenilerin, Natanyan'ın deyimiyle 'şanssızlığı' devam etmiş ve Osmanlı hükümeti ile Ermeni cemaatinin ilişkisi son derece gerilimli bir hal almıştır. 1880'lerden itibaren giderek artan bu gerilimli ilişki 1895-1896 olaylarında son derece şiddetli bir hal almış ve I. Dünya Savaşının tehcir uygulamalarına kadar uzanmıştır.

1870'lerin sonlarından itibaren başlayan yeni dönem, Osmanlı Ermenilerinin huzur ve güvenlikten yoksun kaldığı bir dönem olarak belirmeye başlamıştır. 1870'lerin sonları da İngiliz seyyah Henry C. Barkley'in evinde misafir olduğu Sivrihisarlı bir Ermeni, seyyaha huzurun ironik bir tarifini vermiştir: *Ev sahibimiz Ermenilerin Türklerle iyi geçindiklerini anlattı, 'Bulgarlar veya Hıristiyanlar gibi değiliz. Bir İmi bizi soyduğu zaman hiçbir şey yapmıyoruz; bizi dövdüğü zaman sesimizi çıkarmıyoruz. Böylece huzuru sağlamış oluyoruz' dedi... 1890'ların ikinci yarısından sonra II. Abdülhamid'in giderek derinleştirdiği istibdat nedeniyle bu politika pek çok trajik sonuca yol açacaktır.*

Natanyan'ın 'şanlı ve hayırsever sultan' olarak nitelediği II. Abdülhamid'in, Ermenilerin maruz kaldığı baskı ve eziyetleri sona erdirmesini beklemektedir. Ancak yine onun yönetimi döneminde bu reform girişimlerinin devam etmediğine tanık olmuş ve yazdığı risaledeki sert eleştirileri nedeniyle sürgün cezasına çarptırılmıştır. *Boğos Natanyan'ın şahsi hayat hikâyesi*

de Osmanlı toplumunda 19. yüzyılın ikinci yarısında giderek yükselen bu özgürlük talebinin akıbetini paylaşmıştır. Özgürlük ve refah talebinin Ermeni cemaati içinde de karşılık bulması gecikmemiş ve yeni sultanın daha özgür ve eşitlikçi bir düzen getireceği inancı yaygınlaşmıştır. Aslında imparatorluğun özgürlükleri genişleten reform çabalarında Ermenilerin katkısı düşünüldüğünde, bu inancın Ermeni cemaati içinde de yükselmesi şaşırtıcı sayılmaz. Yeni fikirlerin etkisindeki bir orta sınıfın güçlenmesinin ve 1863 Nizâm-nâmesi gibi deneyimlerin Ermeni cemaatine hak ve özgürlükler bakımından daha dinamik ve eleştirel bir bakış kazandırdığı da söylenebilir. Bir din adamı olmakla birlikte Boğos Natanyan'ın eşitlik ve özgürlük arayışında bu denli eleştirel bir bakışa sahip olmasında, Ermeni cemaatinin 19. yüzyılda yaşadığı bu dönüşümlerin önemli bir payı bulunmaktadır.

Natanyan'ın Raporunda, Sivas'ın tarihi, coğrafyası, demografisi, ekonomik durumu, insan ilişkileri ayrıntılı olarak tasvir edilmektedir.

Eleştirilerini dile getirirken nazikçe yol göstermekten de geri kalmaz: Bu satırları saygıdeğer rahip kardeşlerimi şikayet için değil, sadece yüreğimin sızısını alenen dile getirmek için yazdım. Zira böyle manastırların iyi idare edilmeleri halinde buldukları bölge halkı için imar, yenilik ve bilgi konusunda birer kaynak olabileceklerini biliyorum.

Natanyan, gezdiği incelediği yerlerin kültürel portresini de çizer o tarihlerde Sivas'ta bir gazetenin neşredildiğini öğreniyoruz.: *Vartanyan Sivas adlı Türkçe taşra gazetesinin yazı işlerini yürütmektedir. Göçer Ermenilerin varlığından bizi haberdar eder. Bir hane de göçer Ermeni vardır.*

Şehrin Ekonomik yapısını tasvir ederken Ermenilerin ekonomik yapı içindeki rollerine de dikkat çeker: *Şehirde zengin ve tüccar sayısı azdır. Bunlar da özellikle Ermeniler arasından çıkmaktadır. Bölgenin ekonomik yapısı ve ilişkileriyle de yakından ilgilenerek ayrıntılı tasvir eder. Sivas'ın zanaat ve ticaret yapısından söz ederken detaylı anlatımını görmekteyiz:*

Sivas'ta, çoğu Ermenilerin elinde olan otuz kadar zanaat vardır.Şehirde, pek çok malın satıldığı oldukça çok sayıda dükkânın bulunduğu büyük çarşılar vardır. Küçük büyük dükkân sayısı 1200'den fazladır, zanaatkarların çoğu, Özellikle de tüccarların büyük kısmı Ermenidir. Kagir, üstü kapalı otuz dükkândan oluşmuş, Bezesten de denilen 'Sıbaha' adlı küçük bir çarşı vardır. Çarşının birincisi doğuya, ikincisi batıya, üçüncüsü ise güneye açılan üç büyük kapısı bulunmaktadır. Büyüklü küçüklü kırk yedi tane han vardır. İçlerinden biri Ermenilere aittir. Ermenilere ait bu hanın adı Millet Hanı'dır, tahtadan yapılmıştır ve otuz odadan oluşmaktadır. Bundan ayrı, okul yapılması için 40.000 kuruşa bir arazi satın alınmıştır. Aralarındaki işbölümünü de ayrıntılandırır: Eğer şehrin tüccar ve zanaatkarları olmazsa, köylüler hem para hem de giyecek bakımından büyük zorluk çekerler. Aynı şekilde eğer köylüler olmazsa kentliler de giyecek bakımından sıkıntı çekerler. Bunlar birbirine paralel ve bölünmez menfaatlerle bağlı ve birbirlerine muhtaçtırlar. Şehirli zanaatkarlar köyleri aralarında paylaşmışlardır. Bazıları yirmi bazıları otuz köy almıştır. Böylece eğer köylüye giyecek lazım olursa her yıl sonbaharda gelen köylüye para almadan giyecek verirler. Yazın da şehirliler köylere giderek alacaklarına karşılık yağ, koyun, peynir, buğday, tereyağı, vs. alırlar. Böylece karşılıklı borçlarını ödemiş olurlar. Bu da eski Ermenistan'dan kalma güzel bir gelenektir ve günümüze kadar devam etmektedir.

Bölgenin ekonomik geleceğine dair görüşler de belirtir: Bir şeker fabrikası olsa iyi gelir getirebilir..

Kiliselerin kültürel varlıklarından ve bunların muhafazasından bahsederken: Manastırın kütüphanesi oldukça zengindir. 296 adet basılı kitap ve 47'den fazla hiç gün ışığına çıkmamış el yazması bulunmaktadır. Kiliselerin eğitim faaliyetlerine dikkat çeker. Ana kilisenin kendisine ait erkek ve kızlara mahsus beş okulunu bulunmakta. Bu okullar hakkında bir fikir sahibi olmak için Tarkmançats Okulunun müfredatından söz eder: Tahtadan inşa edilmiş olan Tarkmançats Okulu, geniş ve iki katlı binasıyla şehrin en büyük okuludur. Üst katta eğitim gören talebe sayısı iki yüzdür. Bunlardan yüzü, on bir sınıfa ayrılmış, dilbilimi öğrenmektedirler. Yani dilbilgisi, hitabet, mantık, coğrafya, matematik,

Hıristiyanlık, Din tarihi, Ermeni tarihi, Türkçe ve Fransızca Eğitim almaktadırlar. Görüldüğü gibi okulun müfredatı oldukça zengindir. Yine bir başka okuldaki kız öğrencilerden bahsederken: Talebe kızlardan bazıları dilbilgisi, matematik, milli tarih, Hıristiyanlık, oya geri kalanı basit okuma öğrenmektedirler. Ermeni kızlarının, Dönemin Müslüman kızlarından oldukça şanslı oldukları görünmektedirler.

Bu arada bunlara ilişkin bir eleştirisini de dile getirir: Yukarıda sözünü ettiğim talebeler hakkında ufak bir eleştiri yapmak istiyorum. Bir kız okulunun eksikliğini hissederek harekete geçmiş olan Sivashlılar aynı şekilde, eğer mümkünse, kız talebelerin kıyafetlerinin basit olmasına da dikkat etmelidirler. Dış yerine içi güzelleştirmelidirler.

Okullara önem verilmesini vurgularken aynı zamanda bazı okulların yoksunluğunun yanında ruhanilerin görkemli yapılarına da dikkat çeker: Çocuklar sıra olmadığından yere oturmaktadırlar. Bu binadan başka ruhaniler için inşa edilmiş tahtadan yapılmış görkemli bir bina bulunmaktadır.

İbadethanelerin korunamamasından varlıklarına el konulmasından söz eder: Kilise duvarının dışında, batı tarafında bir zamanlar büyük bir bahçe varmış, ancak Türkler bunu zorla ele geçirmişler ve şimdi onların elinde bulunuyor.

Hayır cemiyetlerinden övgü ile söz eder, faaliyetlerinden örnekler sunar. Buradaki Ermeniler gerçekten de övgüye ve diğerlerine örnek gösterilmeye değerlerdir. Zira yüreklerindeki millet sevgisiyle cemaatimize yararlı pek çok cemiyet kurmuşlardır.

Natanyan Ermenilerin yanında diğer topluluklarda da söz ederken ayrıntılı bir profil çıkarır: Kırk haneden oluşan ayrı bir Rum semti vardır. Ortalama bir hespla iki yüz kişiden fazla etmektedir. Büyük çoğunluğu zanaatkar ve yoksuldur. İçlerinde sadece birkaç tüccar vardır. Bir kiliseleri ve Andon adında bir papazları, bir de okuma dersi verilen okulları vardır. Ana dillerini tümüyle yitirmişlerdir, büyük çoğunluk Türkçe konuşur. Az sayıda olduklarından

*Ermenilerle iyi geçinmektedirler. Katolik ve Protestan Ermenilerden de ayrıntılı olarak söz etmektedir. Natanyan'dan anladığımızı göre bu gayrimüslim topluluklar eğitime çok önem vermektedirler, en küçük bir yerleşim yerinde dahi kiliselerinin yanında az sayıda öğrencisi de olsa müfredatı zengin okulları mutlaka yer almaktadır. Öğretmenleri yoksa rahip bu görevi yürütmektedir. Bunun yanında imkan verildiğinde nelerin gerçekleşeceğine dair iyi bir örnek vermektedir.İmkan bulduğunda bu imkanı değerlendirerek kendilerini yetiştirip köylerinde öğretmenlik yapan gençleri işaret eder: *Bu okuldaki Ermenice hocaları İstanbul Galata Pazar Okulu'nun hocası Krisdosdur Efendi'nin yetitirdiği fedakar talebelerdendir. Bu çocuklar daha önce İstanbul'da hamallık yapmaktaydılar.**

Müslüman toplumla Ermeni ilişkilerinden söz ederken çoğu zaman yargıları olumsuzdur. Müslüman halkın baskısına ve ayrımcılığına işaret eder: *Gelelim Müslüman halka; beş bin haneden fazladır. Ayrıca otuz kadar da çingene vardır. Ortalama bir hesapla Müslümanlar yirmi beş binden fazla etmektedir. Ermenilerle araları görünüşte iyidir, ancak içten içe onları rakip olarak görmekte ve sevmemektedirler. Büyüklü küçüklü tüm çocuklar sokakta bir papaz gördüklerinde, hep bir ağızdan 'Keşiş oşoş' diye bağırlar. Yetişkinler de Ermenilere 'gavur' demeyi ağız alışkanlığı yapmışlardır. Sevgisizlik o dereceye ulaşmıştır ki, eğer bir Türk bir Ermeni'nin çarşıda aldığı malın kendisine de gerekli olduğunu görürse, almasına izin vermez. Hatta kendisi daha aşağı fiyata satın alır ki bu bir nevi haksızlıktır, çoğu zaman yeri geldiğinde de küfür eder, eziyet eder veya saldırırlar. Şunu da söyleyelim ki yerel idareciden çekinirler, ancak ne fayda, yine de halka sıkıntı vermedikleri gün olmaz. Ermeniler mülk edinmeye korkarlar. Bazıları mal sahibi olsa da bunların sayısı azdır. Zira eski zamanlarda Ermenilerin elinden pek çok malları zorla almışlar ve bugün güzelce kullanmaktadırlar...*

En küçük detayla ilgilenir. *Türk kadınların da yaptığı eziyet şudur ki, Ermeni kadınların mekruh olduğunu ileri sürerek onlarla yıkanmak istememektedirler. Sekiz hamam, Ermeni kadınların özel günlerde yani Cumartesi ve Salı günleri öğleden sonra yıkanmalarına izin verilmiştir.*

Baskılardan dolayı göçlerden örnekler verir. *Sivas'ta Ermenilere eziyetler başladığı zaman Sivasslılar, özellikle Bardizak köylüleri bu eziyetlere dayanamayarak yaşadıkları yerleri terk edip yabancı diyarlara göçmüşlerdir. Göçtükleri yer de büyük ihtimalle İzmit yakınlarındaki Bardizak'tır[Bahçecik]. Bardizak'da[8] adını bu göçmenlerden almaktadır.*

Baskılar neticesi din değiştirenler vardır: *Zamanında bu köydeki Ermeni sayısı dört yüze ulaşmaktaymış. Ancak eziyetler sonucu Ermeniler istemeyerek de olsa Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Şimdilerde kırk sekiz Ermeni hanesi kalmıştır. Sivas ve Ermenistan'daki halk misafirperverdir, ancak karşılık görmezler: Hem Sivas hem de Ermenistan'ın her yerinde misafirperverlik eski bir gelenektir. Kapıları her zaman misafir kabul etmeye hazırdırlar, ayırım yapmadan her yolcuyu evlerine kabul ederler. Gereken saygıyı gösterir, karnını doyururlar... Ancak ne yazık ki, zavallı Ermeniler saygılarının karşılığını görmezler.*

Müslüman okullarından söz ederken eğitim seviyesinin düşüklüğünü okulların eğitim ve öğrenimden uzak olduklarını, devletin harcadığı paraya üzülmemektedir. Müslüman öğrencilerin Ermeni çocuklarına karşı davranışlarını eleştirir, ayrımcılığı vurgular: *Burada oldukça çok sayıda talebe eğitim görmektedir. Ancak gerçeği söylemek gerekirse, talebeler burada eğitim ve öğrenim görme yerine, çarşı ve sokaklarda bir talebeye yakışmayacak şekilde hareket etmeyi öğrenmektedirler. Özellikle de Ermeni çocuklarına karşı düşmanca davranıyorlar... Yazık devletin harcadığı paraya!*

Halkının kadersizliğini, uğradığı haksızlıkları ve terkedilmişliğini vurgularken tanrısına da sitem eder: *Sanki Tanrı bu bahtsız millete umursamaz gözlerle bakmak istiyor.*

İdarenin de umursamazlığını da şu sözlerle ifade edecektir: *"Behram paşa adındaki valinin bu mesire yerine kagir bir kemer yaptırdıktan sonra, çeyrek saat uzaklıkta bulunan ağaçların arasından akan bu tatlı suyu bu kemerden geçirerek şehre getirmiş ve şehrin ileri gelen Türk ailelerinin hanelerine dağıtmış... Ermenilere ise hiçbir şey yok."*

Çalışmasının sonunda değerlendirmesini yaparken, Ermeni halkının siyasi durumun parlak olmadığını, Ermeni halkının baskılarla sindirilerek bir esir haline getirildiğinin altını çizer. : *Taşralı Ermenilerin siyasi durumu da parlak değil. İnsan taşranın İçlerine doğru ilerledikçe, halkın kanun bilmediğini, ne hakkını aramayı ne de onu korumayı bildiğini daha çok hissetmektedir. Bunun neticesi olarak da bir Ermeni korkaklaşmakta, köleye dönüşmekte, soyulmaya sessiz sedasız boyun eğmekte ve yetki sahibi insanların elinde esir ve alet olmaktadır.*

Bu satırlar yazılırken şunu düşünmeden edemedik: sonraki yıllarda Ermeni halkının başına gelenlere şahit olsaydı Natanyan acaba Ermeni halkının trajik sonunu hangi kelimelerle ifade edecekti.

Natanyan'ın bu dördüncü raporudur. Raporları dikkate alınmasa da Natanyan raporlamaya devam edecektir. Ancak bir rapor daha yazabilecek, beşinci raporu bu cesaretli ve aydın din adamının trajik sonunu hazırlayacaktır. Sürgünde ölüm!

Natanyan'ın cezalandırılmasını sağlayan kişi de tanıdık. Kürt Musa Beğ, Natanyan'ı Ermeni milletini Osmanlı Hükümetine karşı isyana teşvik ettiği gerekçesiyle tutuklar ve Muş mutasarrıflığına teslim eder.[9] Kürt Hacı Musa Beğ, gırtlara kadar Ermeni Soykırımına[10] bulaşmış bir kişidir. Patrik Zaven Efendi'nin Exterminators listesinde yer alır Hacı Musa, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde bulunmamasına rağmen Heyet-i Temsiliye üyeliğine getirilerek önemi vurgulanır ve ayrıca altın[11] ve para[12] ile maddi olarak da ödüllendirilir.

[1] Boğos Natanyan, Sivas 1877. Yayına Hazırlayan: Arsen Yarman, Birzamanlar Yayıncılık, 2008, 560 shf.

[2] Sivas tarihinin bilinmeyenleri, AGOS sayı 628, 11 Nisan 2008

[3] Sivas tarihinin bilinmeyenleri, AGOS sayı 628, 11 Nisan 2008

[4] Yazıda Nizamnameler için özellikle Anayasa terimini kullanılmıştır. Metinler öncü anayasal metinlerdir ve bir hak niteliğindedirler. Padişahın verdiği bir imtiyaz olarak algılanmamalıdır. Ermeni toplumu iç işleyişine ilişkin metinleri düzenlemeleri kendileri aittir. Bu belgeleri bizzat Ermeni Toplumunu temsilcileri düzenlemişler ve açıklayıp onaya sunmuşlardır. Bu bakımdan bu nizamnameler Bask Ulusunun tarihsel fuero'ların denk geldiğini söyleyebiliriz. Bu nizamnamelerin tümünü derleyen Murat Bebiroğlu'nun çalışmasında bütün nizamnameler mevcuttur. Bkz: Murat Bebiroğlu, Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Nizamnameleri, Ed. Cahit Külekçi. 2008

[5] Meclisin üyelerinin sayısına dair kesin bir rakam yoktur. Her araştırmacı ayrı bir rakam vermekle birlikte !/3 oranının korunduğu görülmektedir.

[6] Fikret Adanır, Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye Üçgeninde Ulus inşası ve Nüfus Değişimi. Türkiye'de Etnik Çatışma . der.E. J. Zürcher İletişim Y. 2005 s 25

[7] Markar Esayan, Temsil edilmek, ya da edilmemek , Agos, sayı 637, 13 Haziran 2008

[8] Ne yazık ki orada da tutunmalarına izin verilmemiştir.

[9] Musa Şaşmaz, Kürt Musa Bey Olayı, Kitabevi,2004. s 49-50

[10] Hacı Musa'nın Ermeni Soykırımındaki rolü üzerine ayrıntılı bilgi için Recep Maraşlı, Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı, Peri Yayınları,Ed. Ahmet Önal, 2008, s 280-294

[11] 28.6.1921gün ve 975 sayılı kararname ile "Muş'taki Kürdi lakaplı Hacı Musa'ya 50 altın verilmesi."BCA. 30.18.1./ 3.26.6.

[12] 10/7/1921gün ve1059/232-5 sayılı kararname ile “Hacı Musa Kürdi’ye, Müdafaai Milliye ve Dâhiliye Vekâletlerince toplam 1000 lira gönderilmesi.” BCA. 30.18.1.1/3.30.10.

Kaynak: birikimdergisi.com